

Pojetí stylové příznakovosti v současné české stylistice

MICHAL KRÍSTEK
(Brno)

Cílem tohoto příspěvku je ukázat, jak je v terminologické soustavě současné české stylistiky chápán termín *stylová příznakovost*, resp. stylový příznak, a jak se tato pojetí uplatňují při charakteristice konkrétních výrazových prostředků. Půjde zvláště o lexikální rovinu, jejíž repertoár výrazových prostředků je ze stylistického hlediska velice různorodý a je mu věnována pozornost jak ve specializovaných stylistických pracích, tak například ve slovnících. Východiskem budou české syntetické práce o stylistice publikované zhruba během posledních třiceti let, většinou monografie nebo učebnice. Kratší studie a časopisecké články byly ponechány stranou, protože v nich se základní pojmy zpravidla nedefinují a pracuje se s už vytvořenou a používanou terminologickou soustavou. Budeme postupovat od obecných definic k vymezením použitým v jednotlivých pracích a závěrem se pokusíme naznačit jeden z možných způsobů sjednocení terminologie týkající se stylové příznakovosti.

Při srovnávání, jakým způsobem je v různých pracích o stylistice pojímána stylová příznakovost, se potvrzuje skutečnost, na niž upozorňuje například Machová (1995: 144), že totiž terminologie humanitních disciplín bývá méně závazná než terminologie věd exaktních. V závislosti na koncepcích, s nimiž jednotliví autoři pracují, může být tentýž termín použit v různých významech a stejně tak může být zhruba táž skutečnost označena různými termíny. V tomto konkrétním případě bylo možno setkat se v odborné stylistické literatuře kromě termínů *stylová příznakovost/stylový příznak* i s dalšími výrazy terminologické povahy, které se týkaly příbuzné problematiky – *stylová aktivita*, *stylová hodnota*, *stylová charakteristika*, *stylový význam*, *stylové zbarvení* (viz dále); ne

v každé práci byly pochopitelně zahrnuty všechny z nich a ve shodném významu.

Právě kvůli této rozmanitosti termínů by bylo vhodné vyjít od co nejobecnějších definic; nejprve tedy nikoliv *stylový příznak*, ale pouze *příznak* jako základní část tohoto sousloví a podobně. K tomuto účelu byla použita práce Františka Čermáka *Jazyk a jazykověda* (1997), která podává obecná vymezení lingvistických pojmů, jak jsou uváděny v domácí i zahraniční literatuře. Z termínů objevujících se ve výše uvedených souslovích Čermák obecně definuje tři: *příznak*, *hodnotu* a *význam*. *Příznak* je definován jako „rozlišující (zvláště funkční či sémantický) rys jednotky nebo jazykové kategorie, často aditivní povahy, vytvářející z ní obvykle variantu” (Čermák 1997: 375). *Hodnota* pak je definována jako úhrn všech rozdílů, a tedy i vztahů jazykové jednotky k dalším jednotkám, a to včetně vztahů významových (Čermák 1997: 118-119, 331). *Význam* samotný je chápán jako „mentální intersubjektový korelát formy znakové jednotky ve vědomí uživatele” (Čermák 1997: 400), který zahrnuje několik různých složek. Jednou z nich je i *význam stylistický*, definovaný Čermákem jako složka významu daná trvalými nebo dočasnými okolnostmi užívání včetně nálady, typu situace, sociální příslušnosti mluvčího aj. (Čermák 1997: 273, 400). V Čermákově pojetí je tedy hodnota nadřazena jak příznaku, tak významu.

Tyto obecné definice je nyní možno v chronologicky uspořádaném přehledu konfrontovat s tím, jak jsou termíny týkající se stylové příznakovosti používány ve specializovaných stylistických pracích; pokud některý z nich nebude v přehledu zahrnut, znamená to, že se v příslušné práci nevyskytuje. *Základy české stylistiky* (1970) Aloise Jedličky, Věry Formánkové a Miloslavy Rejmánkové se zmiňují o existenci stylově příznakových výrazových prostředků na všech jazykových rovinách; přímo s pojmem stylová hodnota nepracují, uvádějí však, že v mluvnících a ve slovnících je funkční stylová charakteristika zaznamenána jako stálý příznak. K této problematice se dále říká, že pokud je prostředků dané stylové vrstvy užito v projevech příslušné stylové oblasti, je toto užití bezpříznakové, příznakovým se stává při použití v jiné než odpovídající stylové oblasti (Jedlička a kol. 1970: 17). Pokud jde o lexikum, je v *Základech české stylistiky* podáno podrobné rozvrstvení slovní zásoby z hlediska stylistického, a to do osmi hlavních skupin: 1) podle rozsahu užívání na území národního jazyka, 2) podle sociálního omezení, 3) podle příslušnosti ke stylovým vrstvám národního jazyka, 4) podle dobového výskytu, 5) podle častosti výskytu, 6) podle citového zabarvení a expresivity, 7) podle původu, 8) podle struktury pojmenování (základní přehled viz Jedlička a kol. 1970: 81-82).

Podle novější terminologie se u prvních dvou kritérií – a částečně také u kritéria třetího – jedná o členění lexikálních jednotek podle jejich příslušnosti k útvarům a poloutvarům národního jazyka, u třetího kritéria pak také podle jejich příslušnosti k jednotlivým funkčním stylům.

V pracích Jany Říhové *Úvod do stylistické systematiky* (1972) a *Teorie stylistiky* (1977) je z výše uvedené skupiny pojmů explicitně definována pouze *stylová příznakovost*, a to jako použití určitého výrazového prostředku mimo oblast, do níž patří. Stylová příznakovost je brána jako odchylka od norem platných v dané oblasti, jako opozice vůči neutralnosti vyjádření (Říhová 1972: 16-17 a 1977).

Také Jaroslav Hubáček se ve skriptu *Úvod do stylistiky českého jazyka* (1985) věnuje především stylové příznakovosti výrazových prostředků. Jako stylové příznakové chápe takový výrazový prostředek, který i bez závislosti na kontextu signalizuje svou příslušnost k některé z funkčních stylových oblastí (Hubáček 1985: 44). Pro lexikum pak uvádí celkem osm kritérií příznakovosti, která se mohou u jednotlivých lexémů překrývat. Tato kritéria se v zásadě shodují s těmi, jež uvádí Jedlička a kol. (1970), odlišnosti spočívají především v pojetí stratifikace národního jazyka. V Hubáčkově pojetí jsou kritérii příznakovosti v lexiku 1) příslušnost k vrstvám jednotlivých funkčních stylů, 2) příslušnost k různým útvarům národního jazyka, 3) vázanost na sociální prostředí, 4) expresivita a emocionalita, 5) dobová platnost, 6) frekvence, 7) původ lexikální jednotky, 8) struktura pojmenování (Hubáček 1985: 46).

O dva roky později vznikla *Učebnice stylistiky*, určená studentům pedagogických fakult – budoucím učitelům základních škol. Její autor, Josef Hubáček, v ní s pojmem stylová příznakovost pracuje spíše implicitně, bez konkrétní definice, například když vymezuje archaismy vůči výrazovým prostředkům neutrálním. Výraz *stylová*, resp. *slohová hodnota* sice používá, ale nedefinuje, kromě toho se v textu často objevuje také výraz *slohové uplatnění*, který rovněž není definován; z kontextu lze odhadnout, že slohovým uplatněním je míněno používání výrazových prostředků v různých stylových oblastech (Hubáček 1987: 147n.).

Ačkoliv je tento příspěvek zaměřen především na české publikace, domnívám se, že je vhodné zahrnout do něj také slovenskou *Štylistiku*, kterou r. 1985 vydal Jozef Mistrík – tato významná práce měla v době svého vydání ohlas v celém tehdejší Československu. Mistrík obecnou definici stylové příznakovosti neuvádí, ale pracuje s tímto pojmem. Příznakovost chápe obecně jako odchylku od neutralnosti, ať už jde o výrazy, které patří k odborným termínům, hypokoristikům, pejorativům atd. (Mistrík 1985: 45). Používá také termíny *štylistická hodnota* – konštantná/stálá (adherentná, inherentná) a kontextová. *Stálá stylová*

hodnota lexému vzniká opakovaným užíváním lexému v určitém typu komunikačních situací a je možno ji identifikovat i mimo kontext. Lze ji dále členit na *adherentní*, tedy na tu, která se k příslušnému výrazu připojila postupně během užívání (často se objevuje například u publicismů), a *inherentní* – ta se objevuje u výrazů, které byly záměrně vytvořeny pro určitý typ komunikace (např. odborné termíny). *Kontextová stylová hodnota* vzniká aktualizovaným užitím výrazu, často se objevuje v uměleckých textech (Mistrík 1985: 401-403). U stylové hodnoty je uveden také její vztah k významu slova, který je určován intenzitou, s níž je stylová hodnota jakožto jedna ze složek významu spjata s významovým jádrem příslušného výrazu. „Štylistická hodnota nie je rovnakou silou zviazaná so základným významom jazykového prvku. /.../ Súvislosť štylistickej hodnoty ako významovej zložky s významovým jadrom jazykového prostriedku sa dá vyjadriť veľmi širokou stupnicou. Na jednom jej konci je možnosť absolútneho splynutia zložiek až do stavu nerozlučiteľnosti (A), a na druhom konci zasa možnosť iba neopakovateľného okazionálneho stretnutia obidvoch zložiek (B). Medzi krajnými pólmi A-B je široké spektrum možností. Čím je stupeň súvislostí štylistickej hodnoty s významovým jadrom bližšie k pólu A, tým je jazykový výraz presnejší, jednoznačnejší, a aj naopak. Prípady kloniace sa k bodu B sú prostriedkami umeleckých vyjadrení, metafor, sú to jedinečné, nepriame pomenovania, ktoré vzbudzujú v čitateľovi hlboké pocity, zážitky a spolu s jeho obraznosťou komponujú umelecké obrazy” (Mistrík 1985: 402). Při tomto členění tedy typ A odpovídá výrazovým prostředkům se stálou stylovou hodnotou, typ B výrazovým prostředkům s kontextovou stylovou hodnotou. Občas se u Mistríka objevuje také výraz štylistické zafarbenie; není explicitně definován, z kontextu však lze usoudit, že jej autor používá víceméně jako synonymum k výrazu štylistická hodnota („Hovorili sme o tom, že jazykové prostriedky popri svojom vecnom význame môžu mať aj isté štylistické zafarbenie, istú štylistickú hodnotu” Mistrík 1985: 404).

V uplynulém desetiletí se v české lingvistice objevilo také několik souborných stylistických prací, například *Česká stylistika* (1992) Josefa Václava Bečky. Terminologicky i celkovým pojetím stojí mimo ostatní práce, jimiž se zde zabýváme, což je dáno tím, že v přímé metodologické návaznosti završuje autorovy práce publikované od 30.-40. let 20. století, kdy se teoretická základna moderní české stylistiky teprve rozvíjela. Pojmy stylová příznakovost, stylová hodnota nebo stylový význam *Česká stylistika* nepoužívá, odchylky od neutrálního vyjadřování jsou v ní však zahrnuty pod expresivitu, kterou Bečka rozčleňuje na několik druhů a chápe ji nejen dnes obvyklým způsobem, tj. jako vyjádření citových, hodnotících nebo volních postojů mluvčího, ale – což je

případ tzv. expresivity výrazové – také obecněji, jako neobvyklost a nápadnost ve způsobu užití slova (Bečka 1992: 18-19, 57-58).

Milan Jelínek ve své *Stylistice*, která tvoří jednu z kapitol *Příruční mluvnice češtiny* (1995), chápe *stylovou/stylistickou charakteristiku* (v textu lze najít obojí podobu sousloví) obecně jako poukaz na komunikační oblast, v níž se daného výrazového prostředku běžně používá (Jelínek 1995: 701). Připomíná, že stylová charakteristika je obsažena ve slovnících a mluvnicích a zahrnuje různé stylové příznaky (archaičnost, slangovost apod.); v tomto pojetí by tedy stylová charakteristika byla zhruba totožná se stylovou příznakovostí, resp. souhrnem stylových příznaků. Jelínkovo vymezení stylové charakteristiky není pochopitelně omezeno pouze na rovinu lexikální, týká se i výrazových prostředků dalších jazykových rovin. Jak se zde dále připomíná (Jelínek 1995: 779-782), je také na základě členění textů podle příslušnosti k nízkému, střednímu nebo vysokému stylu možno ke každému z těchto stylů přiřadit skupinu výrazových prostředků s jistými stylovými příznaky. Podle toho lze pak sestavit tzv. *stylovou osu* minimálně se třemi stylovými hodnotami – hovorovou, neutrální a knižní. Na straně hovorovosti lze tuto osu prodloužit za hranici spisovnosti k výrazovým prostředkům substandardním, na straně knižnosti pak k prostředkům archaickým; stylová hodnota je tedy definována spíše příkladem než obecně a v Jelínkově pojetí má blízko k výrazové dichotomii spisovnost x nespisovnost.

Nejnovější ze syntetických prací je *Stylistika současné češtiny* (Čechová a kol. 1997), navazující na *Stylistiku češtiny* z r. 1991 napsanou stejným autorským kolektivem ve složení Jan Chloupek, Marie Čechová, Marie Krčmová a Eva Minářová. M. Krčmová v kapitole věnované slohové charakteristice lexikálních prostředků (Čechová a kol. 1997: 121-131) tu vymezuje *slohovou příznakovost* rovněž jako opozici vůči neutrálnosti, s upozorněním, že příznakovost je jev proměnlivý. Jako neutrální jsou na lexikální rovině charakterizovány výrazové prostředky spisovné, frekventované, stylově a dobově nezabarvené a neexpresivní. Příznakovost je pak spjata s pragmatickými složkami lexikálního významu. Tyto složky významu vznikají v průběhu komunikace a souvisejí s postoji komunikantů k obsahu vyjádření, s konotacemi, které různé výrazy vyvolávají, apod. (tamtéž: 122-123); stylovými příznaky jsou například expresivnost, hovorovost nebo obecnost. *Stylovou aktivitou* lexikální jednotky se rozumí to, nakolik je daná jednotka významná pro výsledný komunikační efekt, tedy zda je stylově více nebo méně aktivní (tamtéž: 126). Ve *Stylistice současné češtiny* je pozornost věnována také pojmům *stylová hodnota* a *stylový význam*. Pojetí *stylové hodnoty* a její členění na stálou (adherentní a inherentní) a kontex-

tovou navazuje na Mistríka (1985). *Stylový význam* lexému je spjat s funkcí slova v určitém textu – s tím, zda se toto slovo podílí například na vyjádření emotivnosti, zda slouží k charakteristice postavy, komunikační situace apod.; jeden lexém může vyjadřovat více stylových významů, aniž by se změnila jeho stylová hodnota (tamtéž: 125-128). Pro stylový význam v tomto pojetí se používá také termínu *stylém*. Tento termín se svou strukturou přiřazuje k dalším -émickým jednotkám užívaným jako konstrukty při arbitráních popisech jazyků. Není zatím běžný.

Přestože se tento přehled týkal pouze jednoho okruhu stylistických pojmů a byl omezen na práce vzniklé přibližně během posledních třiceti let, je rozmanitost použité terminologie poměrně značná, což není vždy nejvýhodnější stav. Naopak sjednocování terminologie, pokud při něm nedochází ke zkrácení celkového smyslu, může vést k nalézání styčných bodů mezi různými teoretickými koncepcemi a usnadnit jejich vzájemné srovnávání. Všechny zde citované práce mají podobný teoretický základ, všechny byly ve větší nebo menší míře ovlivněny funkčním a strukturálním pojetím Pražské školy; už z tohoto důvodu se domnívám, že je možné pokusit se navrhnout vzájemné propojení a hierarchii pojmů týkajících se stylové příznakovosti tak, aby se terminologická nejednoznačnost alespoň částečně omezila.

Základním pojmem by mohly být jednotlivé *stylové příznaky*, zařazující příslušný výrazový prostředek do různých komunikačních situací; podle jejich výskytu nebo absence by pak bylo možno mluvit o *stylové příznakovosti/nepříznakovosti* příslušného výrazového prostředku (místo pojmu stylistické zbarvení). Jednotlivé stylové příznaky by pak mohly vytvářet *stylovou hodnotu* příslušného výrazového prostředku, což je v souladu také s obecnou definicí Čermáka (1997), podle níž je hodnota pojem nadřazený příznaku. Aby stylové příznaky byly identifikovatelné, musí být alespoň částečně ustálené, jde tedy o stálou stylovou hodnotu. Tato stylová hodnota by pak tvořila součást celkového významu příslušného výrazového prostředku, tj. to, čemu Čechová a kol. (1997) říká stylová složka významu slova, Čermák (1997) stylistický význam a Mistrík (1985) stylistická hodnota. Funkci příslušného výrazového prostředku v konkrétním textu by pak bylo možno v souladu s pojetím Čechové a kol. (1997) označit jako *stylový význam*, eventuálně *stylém*. *Stylová aktivita* by označovala, do jaké míry se příslušný výrazový prostředek podílí na celkovém komunikačním efektu textu. *Stylová charakteristika* by pak byla nejobecnějším pojmem, který by označoval soubor všech vlastností příslušného výrazového prostředku, jež jsou ze stylistického hlediska relevantní (bráno z pozice vně textu).

Tento návrh terminologické úpravy bude pochopitelně nutno v praktické rovině konfrontovat se způsoby, jimiž je stylová příznakovost vymezována ve slovnících a dalších jazykových příručkách, což může vést k dalším modifikacím. Přesto věřím, že upřesnění a sjednocení terminologie se postupně podaří dosáhnout – už proto, že přehledná terminologická soustava, která si na druhé straně zachovává i schopnost vyvíjet se podle potřeb oboru, usnadňuje nejen ve stylistice, ale v jakékoliv lidské činnosti vzájemnou komunikaci a umožňuje efektivně se zaměřit na vlastní odbornou práci.

Literatura

- Bečka J. V., 1992, *Česká stylistika*, Praha.
Čechová M. a kol., 1997, *Stylistika současné češtiny*, Praha.
Čermák, F., 1997, *Jazyk a jazykověda*, 2., upravené vydání, Praha.
Hubáček Jaroslav, 1985, *Úvod do stylistiky českého jazyka*, Ostrava.
Hubáček Josef, 1987, *Učebnice stylistiky*, Praha.
Jedlička A. a kol., 1970, *Základy české stylistiky*, Praha.
Jelínek M., 1995, *Stylistika*. – Karlík P., Nekula M., Rusínová Z., ed., *Příruční mluvnice češtiny*, Praha, s. 701-782.
Machová S., 1995, *Terminografie*. – Čermák F. – Blatná R., ed., *Manuál lexikografie*, Jinočany, s. 137-157.
Mistrík, J., 1985, *Štylistika*, Bratislava.
Říhová, J., 1972, *Úvod do stylistické systematiky*, Ostrava.
Říhová, J., 1977, *Teorie stylistiky*, Ostrava.

The Concept of Stylistic Markedness in Present-day Czech Theories of Style

The article deals with the terminology concerning the concept of stylistically marked/unmarked means of expression, above all at the level of vocabulary. It surveys both the identical points and the differences of terms concerning stylistic markedness as they are used in synthetic works focused on Czech stylistics published approximately in the past thirty years. At the end it suggests another classification which tries to stress the hierarchy among the terms concerned and to avoid ambiguity in their use.